

Без землі і без воли

Територія краю стала театром воєнних дій проти Туреччини та Кримського ханства. Основним об'єктом козацьких походів, що організовувалися під егідою місцевої адміністрації українських земель Великого Князівства Литовського та Польщі в кінці XV – першій половині XVI ст.

У 1550-х роках заявив про себе як активну постать українсько-татарського порубіжжя у ролі черкаського старости нащадок литовських князів Корибутовичів, що осіли на Волині і мали родове ім'я Вишневецьких, Дмитро Іванович. У 1552 році разом зі Бернардом Претвичем здійснив успішний похід на Очаків. У 1554 році на власні кошти збудував замок на о. Мала Хортиця за Дніпровськими порогами як козацький форпост проти татар, з яким більшість вітчизняних дослідників пов'язують першу спробу заснування Запорозької Січі. Ініціатива князя, спрямована на організацію козацького війська у пониззях Дніпра, не пропала дарма. На початку 1570-х років на о. Хортиця і Базавлук зафіксовано існування острогів (Січей), де розміщалися козацькі коші – своєрідні бази низових ватаг (запорожців).

Тимчасові поселення козаків у районі Дніпро-Бузького лиману з'явилися у XVI ст. Їх мешканці ловили рибу, полювали на звірину, добували сіль і брали участь у походах на Очаків, Тягинку, Білгород, влаштовували засідки, нападаючи на турецькі каравани. Найбільша кількість козацьких поселень на території сучасної Миколаївщини виникла з кінця XVII ст., коли значна частина вздовж кордону по р. Синюха відійшла до Війська Запорозького – козацької держави, що виникла в результаті Національно-Визвольної війни українського народу XVII ст. під проводом гетьмана Б.Хмельницького. В цей період з'явилися запорозькі зимівники на Південному Бузі та його притоках. Баловне (Яцке) було засноване у другій половині XVII ст. осілим запорожцем Яцьком Баловним (про цей факт вказує козацький пам'ятник на кладовищі з датою – 1679 р.)

Козаки, що мешкали у зимівниках, називалися сиднями, чи гніздюками. Вони приписувалися до одного з 38 куренів, що традиційно зберігалися на Січі. З них складалося суспільство, що забезпечувало продовольством січових козаків. У разі потреби їх залучали до військової служби, як правило, до сторожової, і спорудження військових об'єктів.

У певні періоди така козацька сторожа функціонувала постійно. Це були спеціальні роз'їзди, які опиралися на укріплені форпости. У XVIII ст. вони півкільцем охоплювали землі Січі від Гарду на Південному Бузі уздовж Інгулу і Інгульця до їх гирла, а звідти – понад Дніпром до Надпоріжжя. Друга лінія їх проходила понад Орїллю на схід. Це були опорні пункти, що налічували десятки, а то й сотні козаків із значною розбудовою житлових і господарських об'єктів.

Виявлено десятки козацьких цвинтарів на Півдні. Могилки над кожним цвинтарем великі, видовженої форми, і їх приналежність до козацьких визначається за наявністю кам'яних хрестів і надмогильних плит. Запорозці були талановитими майстрами з виготовлення кам'яних (з дрібнозернистого вапняку) хрестів з різьбленням, які нараховують біля ста типів. Відзначають значні відмінності у техніці виконання, пов'язані з різним типом сировини і місцевими традиціями.

Найпоширенішою формою господарювання був зимівник – невелике поселення, мешканці якого вели власне господарство. Головними напрямками господарства зимівників було розведення коней, великої рогатої худоби, овець. Із збільшенням кількості зимівників та хуторів поступово набуває поширення землеробство. Як правило, за садибою великого зимівника розташовувалися лани з посівами жита, пшениці, ячменю, вівса, гречки. Вирощували городину, баштанні культури.

У кожному зимівнику було по 2-3 хати для людей і ряд господарських будівель. Як правило, вони споруджувалися на трьох-чотирьох господарів, кожен з яких мав від 3 до 6 козаків і 10 “молодиків”. Число наймитів, молодиків і слугителів, які проживали на подвір'ї зимівника, було різним. Старшим над усіма був господар, хоча він не обов'язково був старшиною. Землі під зимівник відводилися Кошем, а інколи – паланковим правлінням, які видавали козаку-господарю “паспорт” чи “білет” на право користування землею. Зимівники вели фермерське товарне господарство. Деякі були заможними. У паланках були також зимівники, власники яких мали лише одну землянку (кугу), біля якої був наділ оброблюваного поля. У зимівниках проживало багато “сіроми”, яка нічого не мала і працювала у заможних козаків. Були дві форми контракту з власником зимівника – “за найм” і “без найму”. В останньому випадку наймит працював лише за харчі та одяг. Життя було нелегким, але козаки були особисто вільними, оскільки не було ні панів, ані кріпацтва. Запорозькі Вольності притягували до себе всіх знедолених з Гетьманщини, Правобережної України.

З метою припинення припливу втікачів на Запорозжя, що ставали на заваді реалізації урядового плану організованої колонізації Півдня, що базувалася не на козацькій традиції вільного фермерського господарства, а на феодално-кріпосницькій, царизм прийняв рішення про обов'язкову реєстрацію всіх козаків і паспортизацію населення володінь Січі. За проживання на Січі без паспорта вводилося покарання.

Велике число запорозців ще з другої половини XVI ст. осіло по р. Південний Буг нижче впадіння в неї р. Синюхи, захищаючи Запорозьку Січ від турецько-татарських набігів та каральних походів шляхетської Польщі.

Перша російсько-турецька війна 1768-1774 рр. закінчилася Кучук-Кайнарджійським мирним договором, за яким до Росії перейшла велика частина території нинішньої Миколаївської області і Крим, а російсько-турецьким кордоном стала р. Південний Буг.

Друга російсько-турецька війна 1778-1791 рр. закінчилася Ясським миром, за яким до Росії відійшли землі між ріками Південний Буг і Дністер. На звільнених від турків, татар та польської шляхти Причорноморських землях була організована нова адміністративна одиниця – Новоросія – в складі Бессарабської, Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній. Новоросія ввійшла до складу Росії. Спочатку край являв собою малонаселену територію. Перші спроби Російського уряду були спрямовані на заселення Новоросії та господарського її освоєння. З цією метою було дозволено селитися в Придністров'ї іноземцям – в першу чергу слов'янам з Балканського півострова (сербам, болгарам) та грекам. Серед поселенців велику частину складали кріпаки, яких панський гніт гнав з насиджених місць. Основна маса переселенців приходила в Новоросію з Гетьманщини (Полтавської і Чернігівської губерній у кордонах початку XIX ст. чи Київської, Чернігівської і Новгород-Сіверської губерній у кордонах 80-х рр. XVIII ст.). 22 березня 1764 р. був опублікований “План про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель до їхнього заселення”. З цього часу почалася роздача земель приватним власникам. Земля розбивалася на ділянки 26-30 десятин, і цю ділянку могли отримати люди будь-якого звання в спадкоємне володіння за умови надходження їх до військової служби чи запису в селяни. Військовослужбовці були звільнені від сплати податків.

Бузьке козацьке військо бере свій початок близько 1769 р. під час війни Росії з Туреччиною (про це сказано в проекті наказу утворення війська від 18.05.1803 р.) Коли російська армія взяла в осаду Хотин, турецька Порта, за звичаєм, призвала до зброї християн, які проживали на землях, підвладних султану. Брали участь у війні і некрасівці, відомі за назвою “Кара-Гнат-Козак”, що жили тоді на Кубанських землях. З цього населення, а також молдаван, волохів і Задунайських болгар сформували полк, який турки відправили до Бессарабії під командування сераскира. Командиром полку став польський емігрант отаман Петро Скаржинський. Проте новостворений полк віддав перевагу російським прапорам. Всю кампанію він входив до складу корпусу головнокомандуючого російської армії графа А.П.Румянцева.

По закінченні війни зі складу полку організували в 1774 р. Бузьке козацьке військо. Козаків разом із сім'ями поселили на правому березі р. Південний Буг (тогочасному кордоні з Туреччиною) між майбутнім Миколаєвом й Ольвіюполем. На території Херсонського повіту переселенцям відвели 120000 десятин землі. На цю територію переселили і частину запорожців після ліквідації у 1775 р. Запорозької Січі. Були засновані селища: Соколи,

Рава, Новогригор'ївське, Арнаутівка, Михайлівське, Троїцьке, Федорівське, Сторожівка, Сперівка, Новопетровське та ін. Згідно з рапортом прапорщика і межувальника Аврама Матвійку, Новоросійської губернської канцелярії від 28 серпня 1777 р. встановлено, що ним “від 1-го липня по 4 серпня пройдено магістральними лініями по ріці Бугові – 59 верст, по Інгулу – 79 верст, по Громоклії – 6 верст, дворів учинено під слободи Матвійку, Баловне, Костянтинівку, Гур'ївку – кожній слободі по сімдесяти п'яти дворів”.

В 1779 р. в Херсонському повіті селища Баловне, Матвійка, Себино, Гур'ївка перейменуються в козачі станиці.

За вірну службу козаків, крім згаданих земель, російським урядом була обіцяна 30-літня пільга, із запевненням, що вони назавжди залишаться у військово-землеробському стані. Але пільгою вдалося користуватися лише 8 років, до 1785 р. – завоювання Криму. У цей час Г.Потьомкін задумав перевести козаків від Південного Бугу в середину краю, навіть до Київської губернії, і тим позбавив їх не тільки особистих прав (переведенням до селянського звання), але й самої власності.

Нова війна з Туреччиною в 1787 р. показала необхідність існування козачого війська. З Бужан, Арнаутів та інших сформували 2 полки і відправили проти ворога. Ними командував полковник Петро Скаржинський з польських дворян, що давно оселився в Росії й заснував на Південному Бугу села: Мигію на Бугу і Трикрата на Мертвоводі. З його рапорту, поданого під час війни командир Бузького корпусу (генерал-майору Кутузову, майбутньому князю Смоленському, 27 листопада 1787 р.), ми бачимо, що в 2-му Бузькому полку було 32 сімейства старшин, у яких 85 душ, і 421 козаче сімейство, у яких – 1529 душ. Крім військової служби, козаки доставили армії 4000 чвертей хліба, великі запаси сіна і соломи, 900 голів коней та рогатої худоби. У 1787 р. у с. Баловному (Вербованого козачого полку) були десятицький та староста, але не було сільського старшини, виборних, соцьких.

У 1788 р. бузькі козаки беруть участь у війні з турками і Бузький полк увійшов до складу утвореного Катеринославського козачого війська, що називався Катеринославським козачим корпусом. Чисельність полку збільшилася за рахунок селян, куплених урядом у поміщиків, що жили між Південним Бугом та Інгульцем. Для керування військом призначено старшин з Донського війська; у справах же цивільного керування війською підпорядковувалося губернській владі.

12 лютого 1785 р. за наказом Катерини II створено Бузький козацький полк. До нього увійшло 1500 козаків і поселенців. 6 червня 1785 р. полк поділили на 1-й та 2-й Бузькі козацькі полки, на чолі яких стояли І.Касперов і П.Скаржинський. Згідно з імператорським наказом і затвердженням 22 листопада 1793 р. штатом, бузьким козакам наказали нести прикордонну і митну службу на нових кордонах Російської імперії. У червні 1796 р. у зв'язку

звідацією Катеринославського козацького війська козаків Бузького війська було введено в підпорядковану Чорноморському адміралтейському правлінню. У травні 1798 р. це військо скасовано і бузькі козаки були переведені до їх попереднього соціального стану. З 1803 р. центр керування цим військом розміщувався в м. Вознесенську, заснованому в 1789 р. у колишньому козацькому поселенні (запорізькому зимівнику) “Соколень”, або “Соколи”.

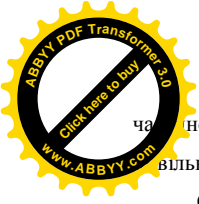
Бузькі козаки вірно служили в наступних війнах російському уряду проти турків, поляків і французів. Вони брали участь у штурмі Очакова і Кінбурна (до 6-ї колони бригадира І.Горіча входило 180 бузьких козаків на чолі з полковником П.Скаржинським), а також у Вітчизняній війні з Францією в 1812 р. Бузьке козацьке військо, незалежно від трьох полків, що знаходилися в армії, виставило дружину в п'ять сотень, а поміщик Скаржинський сформував за власний рахунок ескадрон, що надійшов у діючу армію і брав участь у походах. Капітан артилерії Фігнер з невеликою командою з Охтирських гусарів і козаків 2-го Бузького полку винищував французів на околицях Москви.

Комплектувалися козацькі частини із запорожців і переселенців з балканських держав, що втікали з-під турецького ярма в Росію. Займалися козаки сільським господарством. Привілейоване положення Бузького козацького війська притягувало велику кількість утікачів-кріпаків з України і Росії. Приймати кріпаків до Бузького козацького війська заборонялося, однак чимало втікачів після багаторічного перебування в Молдавії поверталися в Україну і як “чужі” записувалися в козаки.

Не скориставшись тридцятирічною пільгою, що була дарована у 1775 р., козаки в 1797 і 1800 рр. за велінням імператора Павла були обернені в селян і разом із приписаними до них болгарами у числі близько 6400 душ чоловічої статі виселені в Херсонську губернію. У 1795 р. в селі Баловному мешкало 424 душі. На 1798 р. у селищі Баловному було 78 дворів, землі зручної – 5990 десятин, незручної – 1500 десятин, надлишків землі – 4120 десятин.

Розуміючи хиткість свого існування, бужани у 1802 р. відправили до царського двору двох депутатів – капітанів Хмельницького і Салтиковського – просити милості в нового монарха – Олександра I щодо повернення колишнього військово-козацького звання. Указ від 18 травня 1803 р. доводить, що їх прохання було уважено і побут змінено на краще. Государ повелів знову повернути їх до козаків, заснувавши три кінних п'ятисотенних полки за назвою Бузьких козаків, у такому ж числі чинів, які були в полках Донського і Чорноморського військ. Військовим отаманом призначили генерал-майора війська Донського Краснова, що командував до 1807 р. Призначення стороннього отамана викликало хвилювання серед козаків, що закінчилося судом над козацькою старшиною.

Вищою адміністративною установою війська була військова канцелярія: голова – військовий отаман, 2 члени канцелярії, 2 асесори, прокурор і секретар. За військовою

чною канцелярія перебувала у віданні інспектора військ Кримської інспекції за вільною – у веденні місцевої губернської влади.

Олександр I дарував Бузькому козакому війську 15 прапорів при милостивій грамоті. (У війську до цього було 12 прапорів: 10 даних Потьомкіним, із зображенням Георгіївського хреста і буквою “Е” посередині, і 2 власних, прийнятих ще в Туреччині, із зображенням Святої Трійці і Святого Григорія Великої Вірменії).

Отаман Краснов, оглянувши землі і села, що належать війську, відзначив, що в його складі по Херсонському повіту знаходяться станиці: 1. Новопетрівка, 2. Федорівка, 3. Касперівка, 4. Баловне, 5. Себино, 6. Матвіївка, 7. Костянтинівка, 8. Гур’ївка. Крім того, 2 болгарських села: 9. Щербинівка, 10. Димино. У цих 10 станицях було: 1430 душ чоловічої статі, 359 дворів і 63097 десятин орної землі. Всього ж у Бузькому війську було: 28 станиць, 6383 душ чоловічої та жіночої статі, 1597 дворів і 169742 десятини орної землі. Бузьке військо могло поставити на службу 1308 озброєних козаків. З часом до війська приєдналася частина малоросійських сімейств та безземельної польської шляхти. Наприкінці 1804 р. кількість населення Бузького війська становила 7000 душ чоловічої статі.

На початку XIX ст. Бузьке козаچه військо значно збільшилося: з 6384 козаків у 1803 р. до 9448 у 1811 р. У цьому положенні бузькі козаки залишалися до 1817 р., коли ввійшли до складу військового поселення. Указом від 24 грудня 1817 р. військо Бузьке було скасовано. Примусове перерахування Бузького козачого війська до військових поселенців призвело влітку 1817 р. до нового повстання, яке жорстоко придушив царський уряд.

Однією з головних сторін діяльності Бузького козацтва було заснування між Бугом і Інгулом 26 сіл, у тому числі Касперівки, Федорівки, Костянтинівки, Білоусівки, Баловного...